

אוטונומיה, מצפון ופטור מחוקים בעלי תחולה כללית: תשובה לדוד אנוך*

מאת
דני סטטמן

הדיון בשאלת הפטור משירות צבאי לפציפיסטים מעניין מבחינה פילוסופית לא רק בגלל חשיבותה של שאלה זו לגופה, אלא גם בגלל האופן שבו הדיון בה מצריך חשיבה מחדש על מושגים מרכזיים בחשיבה המוסרית והפוליטית שלנו: אוטונומיה, זכויות, מצפון, יושרה ועוד. אלא שדווקא משום כך, כל דיון כזה במסגרת מאמר אחד, כל-שכן במסגרת מאמר-תגובה, מבטיח תסכול מסוים, שהרי אין סיכוי להציע תיאוריה ראויה של מושגים אלה במסגרת כה מצומצמת. אבל, כדברי פרופ' אנוך, "לא עלינו המלאכה לגמור" [אחרי ה"ש 11],¹ וכפי שהוא הותיר כמה חורים בטיעוניו שלו,² ייוותרו מן הסתם כאלה גם בטיעוני שלי. אצטרך להגביל אפוא את תגובתי לטיעונים העיקריים שמעלה אנוך בביקורתו המלומדת על מאמרי, ואיך זיל גמור.

אנוך מייחס לי את הדעה שלפיה הגימוק העיקרי לדרישה לפטור אדם על בסיס כבוד למצפוניו מחוקים בעלי תחולה כללית הוא שהלה אינו יכול, במובן הפשוט של המילה, למלא חוקים אלה [בפסקה השלישית בפרק ה]. אנוך דוחה דעה זו, וטוען שכמעט תמיד הסרבן יכול לקיים את החוק, אלא שאין הוא מוכן לעשות זאת. אני מסכים עימו לחלוטין, אלא שהדעה שהוא מייחס לי אינה שלי, ואת הביטוי "לא יכול" הכנסתי בין מירכאות כפולות כמעט בכל מקום שבו השתמשתי בו במאמרי. בהמשך אנוך מציע הבנה נדיבה יותר של הביטוי הנידון, ומעלה את האפשרות שאני משתמש בו לא במשמעותו המילולית, אלא במשמעות אחרת שלא התחווה לדעתו די הצורך. אכן כך, ובהמשך אחזור ואבהיר משמעות זו.

בכל מקרה, הואיל ואנוך סבור שלא סיפקתי רציונל מספק לדרישה להעניק פטור מצפוני, הוא מציע רציונל כזה בעצמו, וטוען כי הבנה נאותה שלו מסבירה מדוע התזה שלי שגויה. לדעתו, הרציונל לדרישת הפטור "נטוע בערך הפוליטי של אוטונומיה" [ליד ה"ש 6]. לומר שאוטונומיה היא בעלת ערך פירושו לומר שיש ערך בכך שבני-אדם יעצבו את חייהם בהתאם לבחירותיהם שלהם, בלא התערבות ובלא הגבלות מצד אחרים. ואם אוטונומיה היא בעלת ערך, אזי מדינה מתוקנת חייבת לכבד אותה, ולהימנע ככל יכולתה מהתערבות בהחלטות ובבחירות של אזרחיה. עליה לאפשר להם לכתוב את סיפור חייהם

* תודה לשאול סמילנסקי על הערותיו.

- 1 כל ההפניות להלן בסוגריים מרובעים מתייחסות למאמר-התגובה של דוד אנוך "עוד על הפטור משירות צבאי מטעמי מצפון: תגובה לדני סטטמן" בגיליון זה.
- 2 במיוחד לגבי המושג אוטונומיה, שלגביו הוא מודה כי הטיעון שהביא "חסר" [אחרי ה"ש 11], וכי "אין זה ברור לחלוטין מהי אוטונומיה" [שם, ההדגשה במקור].

בהתאם לרצונם, גם אם הסיפור משעמם, מוטעה ואפילו לא-מוסרי, רוצה לומר, בלא תלות בתוכן הרצון. עיגון המצפון באוטונומיה מאפשר להבין, ראשית, מדוע המצפון חשוב כל-כך, ושנית, מדוע הפטורים המוענקים על בסיס אינם תלויים בתוכן המצפון. אי-תלות זו בתוכן מאפשרת לראות, לדעת אנוך, מדוע רוב הפציפיסטים זכאים לפטור מלא משירות צבאי אף שהטיעון המרכזי שהם מעלים לעניין אי-ההתיישבות בין פציפיוס לבין גיוס לצבא (דהיינו, שעצם החברות בארגון צבאי היא פגיעה מוסרית בלתי-נסבלת בפציפיסט) מופרך גם בעיניו [ראו ה"ש 19]. כבוד לאוטונומיה וכבוד למצפון תובעים התחשבות בבחירותיהם של יחידים אף אם אלה מופרכות.

אבל לעניות דעתי, אוטונומיה אינה בסיס מוצלח לרציונל של פטור מצפוני. ראשית, אם פגיעה באוטונומיה היא פגיעה ביכולתו של אדם להיות הסופר של סיפור חייו (למשל, פגיעה ביכולתו ללמוד מקצוע מסוים, כבדוגמה שמזכיר אנוך [אחרי ה"ש 6]), יוצא שכל אימת שהמדינה מפריעה לאדם לעשות זאת (למשל, אם היא סוגרת את החוג שמלמד מקצוע זה או מעלה את שכר-הלימוד), תהיה לו טענת זכות נגד המדינה להימנע מכך. הואיל ורבים מהחוקים והתקנות של המדינה מטילים הגבלות על האזרחים בבואם לעצב את חייהם בהתאם לבחירותיהם, יוצא שחוקים ותקנות אלה מפירים באופן סיטוני את זכויות האזרחים לחיים אוטונומיים. אבל זו תוצאה אבסורדית, כפי שטען דוורקין בהקשר דומה.³ לא כל פגיעה באוטונומיה היא בגדר פגיעה בזכות – אפילו בזכות לכאורית – שאפשר להצדיקה רק על-סמך טעמים הזקים במיוחד (מן הסתם, הגנה על זכויות אחרות).⁴ הקושי מטריד במיוחד בהקשר של השירות בצבא, אשר מהווה, כפי שאנוך עצמו מציין, פגיעה רצינית ביותר באוטונומיה של המגויסים. הלוא גם אנוך אינו טוען שמועמד לשירות ביטחון (להלן: מלש"ב) שהצבא מאוד לא מתאים לסיפור חייו יכול להעלות טענת זכות (לכאורית) להיפטור משירות צבאי.

שנית, אם הדאגה לאוטונומיה היא מושג-המפתח כאן, לא ברור מנין החשיבות הרבה שאנוך מייחס לכנות. כדי להוכיח שמדיניות מסוימת היא בגדר פגיעה באוטונומיה, כל שיש להראות הוא שהיא תוסמת דרכי פעולה אפשריות בפני האזרחים, ובכך מגבילה את יכולתם לעצב את חייהם בהתאם לבחירותיהם. אין צורך לגקוט עמדה לגבי הפנות של פלוני או אלמוני. כיוצא בזה לא ברור מנין החשיבות של "הודעקות הנפש" – ביטוי שאנוך חוזר עליו כמה פעמים כדי לתאר את מצוקתו של המצפוניסט. בדוגמה של אנוך, האב שמנצל את קשריו באקדמיה כדי למנוע את קבלת בתו ללימודי פסיכולוגיה פוגע באוטונומיה שלה, אבל אינו מזעזע או מועיק את נפשה, שהרי אין היא מודעת למגפולציה הנעשית מאחורי גבה.

3 RONALD DWORKIN, TAKING RIGHTS SERIOUSLY 267 (1977) ("it seems to me absurd to suppose that men and women have any general right to liberty at all")

4 במקום אחר הצבעתי על השלכותיו של טיעון זה על הויקה הנטענת בין אוטונומיה לבין כבוד. אם כל פגיעה באוטונומיה היא פגיעה בכבוד, אזי כל הגבלה של האוטונומיה מטעם המדינה מפרה זכות חוקתית, וזה כמובן אבסורד. ראו דני סטמן "שני מושגים של כבוד" עיוני משפט כד 541, 573-574 (2001).

שלישית, אם הדאגה היא לכך שבני-אדם יוכלו לעצב את סיפור חייהם בעצמם, לא ברור מנין החשיבות שאנו מייחס בדיונו לעקרונות (שפלוגי נדרש להפר). ככל שמדובר בכיבוד האוטונומיה, מה שמחייב התחשבות הוא בחירותיהם או העדפותיהם של בני-אדם, ולא ברור מדוע רצונו של פלוגי לא להתגייס כי הוא רוצה ללמוד מוזיקה במקום לבלות שלוש שנים במסגרת כוללנית ומדכאת ראוי פחות להתחשבות מרצונו של אלמוני לא להתגייס כי הוא אינו רוצה להיות חבר בארגון אליים.

המושג אוטונומיה לבדו אינו יכול אפוא להסביר מה מיוחד בפציפיסטים שבגללו מגיע דווקא להם (ול"מצפוניסטים" אחרים בהקשרים אחרים) פטור מחוקים בעלי תחולה כללית. אנוך מודע לבעיה זו. פיון פתרון אחד שניתן למצוא אצלו הוא הרעיון של הבדל כמותי, רוצה לומר, במקרה של פגיעה במצפון הפגיעה באוטונומיה פשוט גדולה יותר. אבל הצעה זו אינה מוצלחת. ההבדל בין המוזיקאי שאינו רוצה להתגייס לבין הפציפיסט שאינו רוצה להתגייס אינו נעוץ רק בכך שרצונו של האחרון לא להתגייס חזק יותר (מה שבכל מקרה אינו נכון בהכרח). במה אפוא נעוץ ההבדל? במקום אחד אנוך אומר כי "הרעיון של פגיעה ביושרה... תופס, לפחות בשימושים אחרים שלו, את הפגיעה החמורה במיוחד באוטונומיה המתרחשת במקרים כאלה" [ליד ה"ש 8]. אני מסכים לחלוטין, אלא שלדעתי המושג יושרה אינו סניף של רעיון האוטונומיה, וממילא פגיעה ביושרה אינה פסולה משום שהיא "פגיעה חמורה במיוחד באוטונומיה". בעקבות ברנרד ויליאמס, הצעתי להבין את המושג יושרה כמתייחס למחויבויות העמוקות של בני-אדם, כאלה שמעניקות לחייהם זהות ואחדות. לפעול בניגוד למחויבויות מקנות-הזהות שלי – או בניגוד לפרויקטים הבסיסיים (ground projects) שלי – פירושו לאבד את מה שמקנה לחיי את זהותם, לבגוד בעצמי, להפסיק להיות מה שאני. עתה נוכל להבין את המובן הלא-מילולי של הביטוי "לא יכול" שהוזכר לעיל. כאשר הפציפיסט אומר "אני לא יכול לשרת בצבא", כוונתו היא ששירות זה מנוגד באופן עמוק למה שהוא. הדגש במשפט אינו ב"יכול", אלא ב"אני": "אני", אומר הפציפיסט, "עם העקרונות שלי והמחויבויות שלי, אני יכול לשרת בצבא מבלי לבגוד באופן חמור בעצמי, מבלי לפרק את האישיות שלי".

משהתברר כי המושג יושרה הוא שאמור להסביר מדוע פציפיסטים (או "מצפוניסטים" אחרים) זכאים לפטור מחוקים בעלי תחולה כללית, נעלמים הקשיים שצוינו למעלה. עתה מובן מדוע יש חשיבות לעקרונות, שהרי הפרת עקרונות שאדם מחויב להם באופן עמוק היא כמעט תמיד בגדר התקפה על יושרתו, להבדיל מפעולה בניגוד להעדפות; ומובן גם מדוע דווקא לפציפיסט יש זכות-לכאורה לפטור (לפחות "חלקי") משירות צבאי, ולא לרבים אחרים שאינם רוצים לשרת בצבא בשל הפגיעה החמורה באוטונומיה הכרוכה בעצם השירות בצבא או בשל התנגדויות אחרות – לאופיו השוביניסטי של הצבא, למיליטריזציה שהוא גורם לחברה ועוד.

עיון הפטור המצפוני בהגנה מפני פגיעה בזהות האישית גם זורה אור על המושג עקביות שבו השתמשתי, ואשר גם עליו השיג אנוך [בסעיף "עקביות" בפרק ז]. כוונתי לא הייתה לעקביות לוגית, אלא לכך שהעיקרון שעל בסיסו אדם מבקש פטור צריך להתלכד עם היבטים משמעותיים של אישיותו, ולאורך זמן. רק אז ניתן לומר שהעיקרון מכונן את זהותו של הפועל, או במילותיו של ויליאמס – שהוא "what his life is about".

עתה מובן גם מדוע כנות חשובה, שהרי הטענה היא על מתח פנימי – שאינו נגיש בקלות למתבונן מבחוץ – בין מה שפלוני מחויב לו לבין חוקים כלליים, ומובן מדוע "הודעקות הנפש" היא ביטוי מוצלח לתיאור הפגיעה במצפון, שהרי ההתקפה על היושרה במובן שהוסבר עושה בדיוק את זה, דהיינו, מועזת את הנפש. בהשפעת מודל האוטונומיה, אנוך מתנגד נחרצות לקישור בין פגיעה במצפון לבין פגיעה ברגשות [ליד ה"ש 33]. אבל התנגדות זו אינה תואמת את המודל האחר המצוי אצלו כאמור, הוא מודל היושרה, אשר בהשראתו הוא מדבר על הודעקות הנפש כעל מאפיין בולט של הפגיעה במצפון, ולמעשה כעל אמת-המידה לקביעה אם אדם זכאי לפטור אם לאו [בראש פרק ז]. במסגרת מודל היושרה, פגיעה במצפון קרובה לפגיעה ברגשות יותר מכפי שאנוך מודה, משום שהמוקד של שתיהן הוא בפגיעה בנפש (ולא בהגבלות של האוטונומיה), אף שקיימים גם הבדלים ביניהן, אשר לא אוכל לפתחם כאן.⁵

למרות כל האמור, אנוך עשוי להמשיך להתעקש על כך שאמת-המידה היחידה לקיומו של איום על היושרה היא נקודת-מבטו הסובייקטיבית של הפונה. אם פלוני אומר בכנות שבעיניו חוק מסוים מנוגד לעקרונותיו העמוקים, אזי הוא זכאי לפטור מהחוק. לדעת אנוך, מסקנה זו נובעת מהעובדה שהרשישה לכבד את המצפון אינה תלויה בתוכנו, וזאת בשני מובנים [אחרי ה"ש 20]: ראשית, בעל המצפון זכאי לפטור גם אם תפיסת-העולם שהוא מחויב לה מוטעית; שנית, הוא זכאי לפטור גם אם אין ניגוד בין תפיסת-העולם שהוא מחויב לה לבין החוק שממנו הוא מבקש פטור. הכנת הפטור המצפוני במונחים של הגנה על היושרה, בויקתה לזכות האישית, מסייעת להבין מדוע רק המובן הראשון נובע, אך לא השני. בעבור אדם דתי, המחויבות לאמונות הדתיות ולאורח החיים הדתי היא שמכוננת את זהותו האישית (בלא תלות באמיתותן של אמונות אלה או בסבירותן של אורח החיים הנזכר), ולפיכך אסור לכפות עליו פעולות המנוגדות לאמונותיו או לאורח חייו. אבל אין נובע מכך שנימצע מלכפות עליו פעולות שאינן מנוגדות באמת לאמונותיו, גם אם הוא מאמין (או "חצי-מאמין") שזה המצב.

כפי שניתן להיווכח, עמדתי בשאלת הפטורים לפציפיסטים מושפעת באופן מכריע מעמדתי לגבי הפטורים לדתיים. ההשוואה לחופש הדת מתבקשת משום שהנימוק המרכזי להגנה על חופש הדת הוא הגנה על המצפון, ומשום שהפסיקה וכן הכתיבה האקדמית בעניין חופש הדת מפותחות לאין ערוך מן הפסיקה והכתיבה בעניין הפטור לפציפיסטים ול"סרבני מצפון" באופן כללי. אחד הלקחים הברורים מהשוואה זו הוא דחייתו של סובייקטיביזם קיצוני מהסוג שאנוך תומך בו. בתי-משפט ברחבי העולם הליברלי מתלבטים בשאלות כגון אם חופש הדת מגן רק על מעשים שהדת אוסרת או גם על כאלה שהיא מתירה; רק על מעשים שהדת מחייבת באופן חד-משמעי או גם על כאלה שהם בגדר מנהג; רק על מעשים שכרוכים בהפרה אקטיבית של מצוות הדת או גם על מעשים שכרוכים במעורבות עקיפה

5 לדיון ראשוני ראו דני סטטמן וגדעון ספיר "חופש הדת, חופש מדת והגנה על רגשות דתיים" מחקרי משפט כא 5, סעיף ד (2004).

6 ראו מאמרי "הרהורים ביקורתיים על הפטור משירות צבאי מטעמי מצפון" בגיליון זה, בטקסט שליד ה"ש 52.

– אבל ככל הידוע לי אין שיטת משפט שסבורה (באנלוגיה לדברי אנוך [בראש פרק ז]) כי "השאלה הרלוונטית היחידה לצורך הקמת הזכות לחופש הדת היא שאלת כנותו של מבקש הפטור או השאלה עד כמה נפשו מזדעקת". יחידים דתיים המבקשים לחסות בצל חופש הדת צריכים להוכיח שחוק או מדיניות פוגעים באורח חייהם או בעקרונותיהם הדתיים, וההוכחה הנדרשת אינה ראיות על מצב נפשי מסוים (כנות או מצוקה פסיכולוגית), אלא ראיות על ניגוד אובייקטיבי בין הדת שאליה הם משתייכים (או טוענים כי הם משתייכים), ואשר מתוכה צומחת בקשתם לפטור, לבין החוק או המדיניות הרלוונטיים.

בניגוד לאנוך, גם איני מוצא שום דבר מעליב בכך שכתמי־משפט ברחבי העולם מרבים בדרישה ותקירה כדי לברר אם ניגוד אובייקטיבי מעין זה אכן הוכח. כפי שכתבתי עם ספיר בסיכום דיוננו בשאלת התערבותו של בית־המשפט בשאלות דתיות, "איננו יכולים לקבל את העמדה שלפיה בית המשפט צריך לתת 'צ'ק פתוח' ליחידים או למנהיגים דתיים לרשום בו מה שירצו לגבי מה שהדת מחייבת, בלא בחינה ובלא ביקורת".³³ כיוצא בזה לגבי ועדות או בתי־משפט שעוסקים בבקשות פטור על בסיס פציפיזם: אין שום דבר "מופרז" [בפסקה שלפני ה"ש 18] בכך שגופים כאלה קובעים מה מנוגד ומה אינו מנוגד לעקרונותיו של הפונה, ואין איזו מומחיות מיוחדת שחטרה להם. שכל ישר מספיק בהחלט: כאשר מלש"ב מסכים שקיומה של משטרה נחוץ ומוצדק מוסרית, ומודה כי אין לו ("באופן אישי") בעיה לשרת במשטרה, נביח כשוטר־תנועה, אזי פשוט אין זה נכון ששירות מעין זה יהווה התקפה על היושרה שלו, וינכר אותו באופן בלתי־נסבל מהעקרונות שמקנים לחייו זהות ומשמעות, רק משום שהגוף שיעביר אותו למשטרה ויטפל בו מבחינה ביורוקרטית יהיה הצבא.

לקראת סוף דבריו מעלה אנוך טיעון עקרוני נגד המהלך שהצעתי. לדעתו, אם המדינה נמנעת בלא הצדקה מלאמץ הסדר X, שהוא ההסדר האידיאלי לגבי עניין מסוים, אזי אסור לה לאמץ הסדר Y, שהוא אידיאלי פחות – second best – אם בהסדר זה כרוכה פגיעה במקצת האזרחים, אלא עליה לאמץ הסדר Z שאין כרוכה בו פגיעה כזאת, גם אם נכון הדבר ש־Z לקוי מבחינות שונות. לכן, גם אילו היו כל טיעוני משכנעים, כל עוד המדינה אינה מכוננת שירות אזרחי חלופי בהתאם להצעתי (הסדר X), ובכך מתרשלת בתפקידה, אין היא רשאית לתבוע מאחרים, הלוא הם הפציפיסטים, לשאת בעלויותיה של רשלנות זו (קרי, לעשות שירות אזרחי דרך הצבא – הסדר Y), אלא עליה לפטור אותם לגמרי משירות צבאי (הסדר Z). אלא שאנוך מניח בכך את המבוקש נגדי: הטיעון שלו מניח כי הסדר Y "מזדע עם פציפיסטים", והרי את זה בדיוק אני מכחיש. אם טיעוני נכונים (מה שאנוך מקבל לצורך הטיעון הנידון), אזי בגיוס פציפיסטים ל"שירות מוכר" אין כל הרעה, במובן של פגיעה לא־צודקת בהם, ולכן אין להם עילה לתלונה. זאת ועוד, אם המלצה על מדיניות שהיא second best היא בעייתית באופן שהסביר אנוך, דומני שבעייתיות זו מטילה צל גם על הצעתו שלו. לטענתו, מן הראוי לבטל לגמרי את שירות־החובה (צבאי או אזרחי), והדברים "ברורים עד כדי כך שמפתיע עד כמה הם צריכים להיאמר" [בפסקה שאחרי ה"ש 44]. אם כך, אזי אי־ביטול שירות־החובה הוא בוודאי בגדר רשלנות מצד המדינה. ההסדר הנוכחי של גיוס־חובה כללי, שהוא אידיאלי פחות, מטיל את עלויותיה של רשלנות המדינה

7 סטטמן וספיר, לעיל ה"ש 5, בעמ' 33.

על כתפיהם של אלפי נערים ונערות, אשר מגויסים מדי שנה לצבא לא לצורך. יוצא שעד שתעשה המדינה את הסידורים המתבקשים לצורך כינון הרפורמה שאנו מציע, אסור לה, לשיטתו, לגייס בכוח החוק את אזרחיה לשירות בצבא. אבל אני בספק אם זו תוצאה שאנו יקבל, במיוחד לנוכח התנגדותו הנמרצת לפציפיזם [ה"ש 15].

לדעת אנוך, אני מבקש "להשתמש בכוחה האלים של המדינה על-מנת לשבור את רוחם של צעירים וצעירות... מבלי להצביע על סכנה חמורה שתתרגש עלינו אם נימנע מעשות כן" [ליד ה"ש 2, ההדגשות הוספו]. ניסוח חריף למדי. אלא שברוב המקרים לא "תתרגש עלינו" סכנה חמורה, ואף לא סכנה פחותה מזאת, כתוצאה מכך שנעניק לפלוני או לאלמוני פטור מחובות המוטלות על הכל – למשל, הנחה של 20% במס הכנסה או פטור מוחלט ממיסים (ואפילו במקרה של הפרות חוק, להבדיל מפטורים, נדיר שתתרגש סכנה חמורה מעצם מעשה ההפרה). למרות זאת, איננו מעניקים פטורים כאלה אלא במקרים חריגים ועל בסיס טעמים משכנעים. ניסיתי להראות שטעמים כאלה אינם קיימים ככל שמדובר בפטור לפציפיסטים מכל סוג של שירות בצבא (או דרך הצבא). מכאן נובע שאם המדינה תקבל את הצעתי, היא לא "תשבור את רוחם" של הפציפיסטים, בדיוק כשם שלא נשברה רוחם של הפציפיסטים במלחמות העולם באנגליה ובארצות הברית אשר הותאם להם שירות המתאים לתפיסתם, ובדיוק כשם שבית המשפט העליון לא שבר את רוחם של גור-אריה וחבריו בדחותו את טענתם על פגיעה בחופש הדת,⁸ ואף לא את רוחם של רבני ירושלים בדחותו את טענותיהם על אי-יכולתם להעניק תעודת כשרות לאולם שיש בו ריקודי-בטן.⁹ החיים בצוותא מחייבים ויתורים ופשרות – על אינטרסים, אבל גם על עקרונות. לעיתים דומה שמקצת הפציפיסטים, כמו מקצת הדתיים, לא הפנימו זאת. המדינה, מצידה, צריכה לגלות נדיבות ולאפשר הקלה ואף פטור במקרים של ניגוד חריף בין עקרונותיהם של אלה לבין חוקי המדינה. אבל אלה, מצידם, צריכים לצמצם את בקשותיהם וציפיותיהם למקרים של ניגוד חריף בלבד, ועליהם להיות פתוחים, בכנות וברוח טובה, להצעות פשרה שיהפכו את מצוקתם לנסבלת. והאמת והשלום אָהבו.

8 בג"ץ 1514/01 גור-אריה נ' הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, פ"ד נה(4) 276 (2001).

9 בג"ץ 465/89 רסקין נ' המועצה הדתית לירושלים, פ"ד מד(2) 673 (1990).